

NJ 2015/299: Geen beperking voeren woord tot verdediging; verwijzing naar pleitnota.

[Klik hier om het document te openen in een browser venster](#)

Instantie:	Hoge Raad (Strafkamer)	Datum:	26 mei 2015
Magistraten:	Mrs. A.J.A. van Dorst, B.C. de Savornin Lohman, J. de Hullu, H.A.G. Splinter-van Kan, N. Jörg	Zaaknr:	13/04822
Conclusie:	A-G mr. G. Knigge		
Noot:	N. Rozemond	Roepnaam:	-
Brondocumenten:	ECLI:NL:HR:2015:1340, Uitspraak, Hoge Raad (Strafkamer), 26-05-2015; ECLI:NL:PHR:2015:477, Conclusie, Hoge Raad (Advocaat-Generaal), 03-03-2015; Beroepschrift, Hoge Raad, 27-06-2014		

Wetgeving: Art. 6 lid 3 EVRM; art. 311 Sv

Brondocument: HR, 26-05-2015, nr. 13/04822

Essentie

1. De raadsman van de verdachte heeft in beginsel het recht aan te voeren wat hem in het belang van de verdediging dienstig voorkomt, maar dit betekent niet dat hij het recht heeft gedurende onbeperkte tijd het woord ter verdediging te voeren. Een begrenzing van de voor het houden van pleidooi beschikbare tijd brengt niet zonder meer mee dat de raadsman de hem toekomende verdedigingsrechten niet voldoende heeft kunnen uitoefenen. Nu de verdediging op de verschillende terechtzittingen in hoger beroep ampel het woord heeft gevoerd over inhoudelijke en procedurele aangelegenheden alsmede de beperking van de spreektijd tevoren aan de verdediging is kenbaar gemaakt, is het recht van de verdediging op het houden van pleidooi niet geschonden.

2. De rechter hoeft niet te beslissen op verwerpen of uitdrukkelijk onderbouwde standpunten die ter terechtzitting niet uitdrukkelijk zijn voorgedragen. De verdediging kan het initiatief nemen om het voordragen van verwerpen en onderbouwde standpunten te bekorten door middel van een duidelijke verwijzing naar de inhoud van de gedingstukken, zoals de pleitnota in eerste aanleg, de pleitnota van de raadsman van een medeverdachte en een op voorhand aan de rechter en de andere procespartijen toegezonden pleitnota. Ter terechtzitting moet met voldoende duidelijkheid worden aangegeven welke verwerpen worden gevoerd en welke onderbouwde standpunten worden ingenomen. De rechter zal moeten instemmen met vorenbedoelde bekorting van het pleidooi, waarvan moet blijken uit het proces-verbaal van de terechtzitting.

Partij(en)

Arrest op het beroep in cassatie tegen een arrest van het Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden, zittingsplaats Arnhem, van 3 juli 2013, nummer 21/000578-07, in de strafzaak tegen S. Adv. mr. B.P. de Boer te Amsterdam.

Voorgaande uitspraak

Cassatiemiddel:

(zie 2.1; *red.*)

Conclusie

Conclusie A-G mr. G Knigge:

1. Het Gerechtshof Arnhem-Leeuwarden, locatie Arnhem, heeft bij arrest van 3 juli 2013 de officier van justitie niet ontvankelijk verklaard in zijn hoger beroep ten aanzien van feit 5. Het Hof heeft de officier van justitie voor het overige wel ontvankelijk verklaard in zijn hoger beroep. Voorts heeft het Hof verdachte wegens het onder 1 bewezenverklaarde 'van het plegen van opzetheling een gewoonte maken'; het onder 2 bewezenverklaarde 'feitelijke leiding geven aan het door een rechtspersoon begaan van valsheid in geschrift, meermalen gepleegd'; het onder 3 bewezenverklaarde 'feitelijke leiding geven aan het door een rechtspersoon begaan van ingevolge de belastingwet verplicht zijnde een administratie overeenkomstig de daaraan bij of krachtens de belastingwet gestelde eisen te voeren, een zodanige administratie opzettelijk niet voeren, terwijl het feit er toe strekt dat te weinig belasting wordt geheven'; het onder 4 bewezenverklaarde 'feitelijke leiding geven aan het door een rechtspersoon begaan van opzettelijk een bij de belastingwet voorziene aangifte onjuist doen, terwijl het feit er toe strekt dat te weinig belasting wordt geheven, meermalen gepleegd' en de onder 6 bewezenverklaarde 'bedrieglijke bankbreuk' veroordeeld tot een gevangenisstraf voor de duur van achttien maanden, waarvan drie maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaren en met aftrek van voorarrest.
2. Tegen deze uitspraak is namens verdachte cassatieberoep ingesteld. Het cassatieberoep is blijkens een aan de cassatie-akte gehechte bijlage beperkt ingesteld in die zin dat het zich alleen richt tegen het arrest van het Hof van 3 juli 2013 voor zover ten laste van verdachte geweest. Het cassatieberoep richt zich volgens die bijlage (dus) niet tegen de gegeven deelvrijspraken (zoals gegeven met betrekking tot feit 1 en met betrekking tot de onderdelen A t/m G van feit 2) en ook niet tegen de tussenuitspraak van het Hof van 27 september 2012 en het arrest van 3 juli 2013 voor zover het openbaar ministerie bij die tussenuitspraak en dat arrest niet-ontvankelijk is verklaard. De vrijspraken van de onderdelen A t/m G van feit 2 hebben betrekking op zelfstandige strafrechtelijke verwijten, zodat de bedoelde beperking in zoverre toelaatbaar is. Dat geldt niet voor de andere deelvrijspraken, zodat aan de beperking in zoverre voorbij kan worden gegaan.^[1]
3. Namens verdachte heeft mr. B.P. de Boer, advocaat te Amsterdam, zes middelen van cassatie voorgesteld.
4. **Middel 1**
 - 4.1. Het middel klaagt dat het Hof de verdediging op de zitting van 22 mei 2013 in hoger beroep ten onrechte of althans onvoldoende gemotiveerd beperkt heeft in de duur van het pleidooi.
 - 4.2. Het gaat hier om een langslpende zaak. De eerste zitting bij de Rechtbank Almelo vond plaats op 12 juli 2004, de eerste zitting in hoger beroep op 21 november 2007.^[2] In de loop van de procedure is, ook door de verdediging, heel wat papierwerk geproduceerd. Aan het eind van de zitting in hoger beroep van 13 juni 2012 heeft de voorzitter blijkens het proces-verbaal van die zitting medegedeeld dat de inhoudelijke behandeling van de zaak zou plaatsvinden op de zitting van 26 september 2012 en 3 oktober 2012.
 - 4.3. Het proces-verbaal van de zitting van 26 september 2012 vermeldt onder meer het volgende:

“De voorzitter deelt mede dat de raadsman heeft aangegeven dat hij meer dan een dag nodig heeft voor pleidooi. Bij de rechtbank heeft de raadsman uitgebreid gepleit en veel bijlagen bij zijn pleitnota gevoegd. Daarvan heeft het hof ook kennisgenomen. In de tussenliggende periode zijn er vrijwel geen nieuwe stukken aan het dossier toegevoegd, behoudens de getuigenverklaringen bij de rechter-commissaris. Het hof is van oordeel dat drie uur voldoende tijd is om te pleiten in deze zaak. De voorzitter verwijst daarbij naar beslissingen van de Hoge Raad (*LJN* BD 2361) en het Gerechtshof Den Bosch (*LJN* BU6079).

De advocaat-generaal geeft desgevraagd te kennen ongeveer een uur nodig te hebben voor zijn requisitoir.

De voorzitter deelt mede dat in beginsel 3 oktober 2012 de inhoudelijke behandeling van de zaak zal worden voortgezet, waarbij ook gerekwireerd en gepleit zal worden, afhankelijk van de te

nemen beslissingen op de nog voorliggende verzoeken van de raadsman. Aanstaande woensdag zal in ieder geval het onderzoek worden hervat. De datum van de terechtzitting van 3 oktober 2012 is reeds aan verdachte en de raadsman aangezegd.

(...)

De voorzitter deelt mede dat, indien de raadsman een omvangrijke pleitnota voor de inhoudelijke behandeling, hij deze eventueel op voorhand aan het hof kan toezenden.

De raadsman geeft te kennen dat hij zich daarover zal beraden en dat hij niet kan toezeggen of dat voor de terechtzitting van 3 oktober 2012 zal lukken.”

- 4.4. Ter zitting van 3 oktober 2012 is de inhoudelijke behandeling voortgezet, maar niet afgerond, mede doordat de verdachte onwel werd. Tijdens die zitting heeft de verdediging verzocht om meer pleittijd bij de inhoudelijke behandeling van de zaak. Het proces-verbaal vermeldt hierover het volgende:

“Mr De Bree geeft te kennen voor de onderbreking nogmaals het woord te willen voeren met het verzoek om meer pleittijd bij de inhoudelijke behandeling van de zaak.

De voorzitter verwijst naar zijn brief van 1 oktober 2012 aan mr Speijdel, inhoudende: ‘Waar het gaat om een herhaling van in eerste aanleg gevoerde verweren, kan volstaan worden met een aanduiding van het verweer waarop een uitdrukkelijke beslissing verlangd wordt en met verwijzing naar de pleitnota bij de rechtbank voor de motivering ervan (voortbouwend appel). Deze werkwijze is door de Hoge Raad goedgekeurd. Voor wat betreft niet eerder gevoerde verweren waarop uitdrukkelijk een beslissing wordt verlangd, geldt hetzelfde. Een korte presentatie ervan ter terechtzitting in hoger beroep is voldoende. Voor nadere motivering kan verwezen worden naar de reeds toegezonden (of nog over te leggen) pleitnota.’

De voorzitter deelt mede dat voor het hof inmiddels circa zes terechtzittingen hebben plaatsgevonden en dat door de verdediging is gesteld dat verdachte een einde wenst te maken aan deze zaak. Gelet op de materie en de relatief beperkte complexiteit van de zaak en het feit dat het een voortbouwend appel betreft, is naar het oordeel van het hof drie uur pleittijd voldoende.

Mr De Bree geeft te kennen dat hij zijn verzoek wenst toe te lichten en voert het woord overeenkomstig zijn pleitnota welke aan het hof is overgelegd en aan dit proces-verbaal is gehecht (bijlage 3).

(...)

De advocaat-generaal voert het woord, zakelijk weergegeven:

(...)

Op p. 3 van de pleitnota van De Bree staat dat door het beperken van de verdediging in de spreektijd sprake is van beknotting van het verdedigingsrecht in inhoudelijke zin. Daar ben ik het niet mee eens. Net als van een officier van justitie mag van een raadsman worden verwacht om in een reële tijd zijn punten/verweren naar voren te brengen die van belang zijn. Overtuigend is naar mijn smaak een betoog waarin op kernachtige wijze de punten aan de orde worden gesteld die voor de beoordeling van de door de rechter te beoordelen vragen van belang zijn. Ik acht de verdediging daartoe in staat. Onderaan pagina 4 van de pleitnota van De Bree wordt verwezen naar de Hoge Raad. Het is mij niet bekend dat verweren/verzoeken niet kernachtig geformuleerd zouden mogen worden. Ik verzoek het hof vast te houden aan het ingenomen standpunt om de spreektijd van de verdediging te beperken tot drie uur.

(...)

Het Hof zal op 19 december 2012 te 9.00 uur het onderzoek hervatten. Op 19 december 2012 zal worden gerekwireerd en gepleit en zal de inhoudelijke behandeling van de zaak worden afgerond. De voorzitter zegt de verdachte en de raadsman aan om op genoemd tijdstip zonder nadere oproeping ter terechtzitting te verschijnen.

De voorzitter deelt mede dat, mocht om wat voor reden dan ook de behandeling op 19 december 2012 geen doorgang kunnen vinden, het geruime tijd zal duren voor de zaak in dezelfde combinatie behandeld kan worden.

De voorzitter deelt als beslissing van het hof mee dat het hof bij het eerder ingenomen standpunt blijft, met dien verstande dat mr Speijdel en mr De Bree samen in totaal drie uur

hebben om te pleiten. Het betreft relatief eenvoudige feiten. De omvang van het dossier is wel groot maar dat komt mede doordat het dossier uit veel kopieën bestaat. Gelet op het voortbouwend appel en de jurisprudentie hoeven in hoger beroep geen stukken te worden voorgedragen die in eerste aanleg aan de orde zijn geweest. Als één van de raadslieden de punten/verweren in eerste aanleg noemt die in hoger beroep worden gehandhaafd is dat voldoende. Ten aanzien van nieuwe verweren kan kort worden aangeduid waarop deze zien. De voorzitter geeft de raadslieden in overweging om de pleitnota op voorhand aan het hof te doen toekomen.”^[3.]

- 4.5. Blijkens het proces-verbaal van de zitting van 19 december 2012 is de verdachte op die zitting niet verschenen en hebben de advocaten van de verdachte een aanhoudingsverzoek gedaan. Het Hof heeft het onderzoek vervolgens geschorst tot de zitting van 6 februari 2013. Op de zitting van 6 februari 2013 is de verdachte, omdat hij ziek was, wederom niet verschenen. Zijn raadslieden hebben — met een beroep op het aanwezigheidsrecht van verdachte — een verzoek tot aanhouding van de zaak gedaan. In reactie op dit verzoek heeft de voorzitter allereerst een opsomming gegeven van het verloop van de strafzaak in hoger beroep en benadrukt dat niet alleen de stress die de lange duur van het proces bij de verdachte veroorzaakt een reden is om de zaak ‘zo snel mogelijk op een ordentelijke wijze’ af te doen, maar dat ook het belang van een behoorlijke rechtspleging en de organisatie van de rechtspleging een voortvarende afdoening vereisen. Vervolgens wijst het Hof het aanhoudingsverzoek toe en benadrukt het nogmaals dat er voor het pleidooi drie uur spreektijd zal worden uitgetrokken. Daartoe wordt het volgende overwogen, zo blijkt uit het slot van het proces-verbaal van de zitting van 6 februari 2013:

“Dit alles afwegende wijst het hof het verzoek toe met dien verstande dat het onderzoek nog *éénmaal* zal worden geschorst teneinde de verdachte in de gelegenheid te stellen ook zelf de verdediging te voeren. Het hof zal daartoe de zaak aanhouden tot 22 mei 2013 te 9.00 uur. Langer uitstel van de zaak is niet meer verantwoord, gelet op de andere in het geding zijnde belangen. De ochtend zal benut worden voor de verdere behandeling van de feiten, hetgeen gelet op de omvang van de zaak voldoende tijd is. In de middag zal er één uur voor het requisitoir en drie uur voor het pleidooi zijn. Het verdient de aanbeveling om voorafgaand aan de zitting de pleitnota aan het hof te doen toekomen, indien de toegemeten tijd anders niet toereikend zal zijn. Het hof is bekend met de inhoud van de pleitnota met bijlagen in eerste aanleg.”

- 4.6. Op de zitting van 22 mei 2013 wordt de inhoudelijke behandeling van de zaak in hoger beroep voortgezet en ook feitelijk tot een einde gebracht.^[4.] Uit het proces-verbaal van die zitting blijkt dat beide raadslieden van verdachte, mr. De Bree en mr. Speijdel, vóór de terechtzitting een pleitnota aan het Hof hebben toegezonden. Verder blijkt uit dat proces-verbaal dat de verdachte en de raadslieden ‘het woord tot verdediging’ hebben gevoerd en dat de raadslieden dat hebben gedaan overeenkomstig hun pleitnota’s die aan het Hof zijn overgelegd en aan het proces-verbaal van de zitting van 22 mei 2013 zijn gehecht. Het proces-verbaal vermeldt hierover het volgende:

“De verdachte en de raadslieden voeren het woord tot verdediging, waarbij de raadslieden het woord voeren overeenkomstig hun pleitnota’s welke aan het hof zijn overgelegd en aan dit proces-verbaal zijn gehecht (bijlagen III en IV).

Na zijn pleidooi merkt mr. De Bree nog op, zakelijk weergegeven:

U vraagt mij waar de documenten 125 en 126 (pleitnota voetnoot 51) vandaan komen. Ik heb dat niet kunnen vinden, maar alles is in beslag genomen maar niet alles is in het dossier gevoegd. Misschien behoren deze stukken bij de in beslag genomen stukken die niet in het dossier zijn gevoegd.

De raadslieden voeren wederom het woord, waarbij mr. De Bree het woord voert overeenkomstig zijn pleitnota welke aan het hof is overgelegd en aan dit proces-verbaal is gehecht (bijlage V).”

- 4.7. Aan het proces-verbaal van 22 mei 2013 zijn drie pleitnota’s gehecht. Twee daarvan (bijlagen III en IV) zijn lijvige documenten van respectievelijk 47 en 68 pagina’s.^[5.] Bijlage III betreft de pleitnota van Mr. Speijdel waarin een uitgebreid niet-ontvankelijkheidsverweer wordt gevoerd en een kort

strafmaatverweer. Bijlage IV betreft de pleitnotities van mrs. Speijdel en De Bree tezamen. In deze pleitnotities wordt uitgebreid op elk feit (en het bewijs daarvoor) ingegaan. Onderdeel^[6.] van het in bijlage III gevoerde niet-ontvankelijkheidsverweer vormt het betoog dat de verdediging in hoger beroep ten onrechte is beknót in het spreekrecht.^[7.] Dit betoog luidt als volgt:

“F. Ten aanzien van de beperking duur pleidooi:

Bij brief d.d. 19-09-2012 heeft de verdediging eigener beweging uw hof laten weten dat de verdediging ...in principe (meer dan) een volle dag nodig zal hebben voor het voeren van pleidooi.”

Op de zitting d.d. 26-09-2012 heeft uw hof de tijd voor het t.z.t. te voeren pleidooi beperkt tot maximaal 3 uren. Dit gebeurde in een situatie dat mr. De Bree nog geen raadsman van cliënt was en cliënt ten tijde van die beperking dus van één raadsman was voorzien. Op genoemde zitting heeft uw hof blijkens p. 9 van het pv van de zitting die beslissing aldus gemotiveerd: ‘De voorzitter deelt mede dat de raadsman heeft aangegeven dat hij meer dan een dag nodig heeft voor het pleidooi. Bij de rechtbank heeft de raadsman uitgebreid gepleit en veel bijlagen bij zijn pleitnota gevoegd. Daarvan heeft het hof ook kennisgenomen. In de tussenliggende periode zijn er vrijwel geen nieuwe stukken aan het dossier toegevoegd, behoudens de getuigenverklaringen bij de rechter-commissaris. Het hof is van oordeel dat drie uur voldoende tijd is om te pleiten in deze zaak. De voorzitter verwijst daarbij naar beslissingen van de Hoge Raad (*LJN* BD2361) en het Gerechtshof Den Bosch (*LJN* BU6079).’

De verdediging is blijkens het pv van die zitting niet met die beperking door het hof accoord gegaan. Bij brief d.d. 28-09-2012, twee dagen na voornoemde zitting, heeft de verdediging het hof verzocht de beslissing te heroverwegen en de verdediging de benodigde tijd van een dag voor het voeren van pleidooi te vergunnen. De verdediging heeft in die brief opgemerkt dat de verwijzingen naar de beslissingen van de HR en het Hof Den Bosch geen hout snijden. Dat zal hieronder nog eens worden gemotiveerd.

Bij brief d.d. 01-10-2012 heeft mr. De Bree zich gesteld als mede-raadsman van cliënt.

Bij brieven d.d. 01-10-2012 werd mr. De Bree en mij medegedeeld dat de uitbreiding van het aantal raadslieden niet leidt tot enige verruiming van de spreekduur van maximaal 3 uren.

Op 03-10-2012 heeft de verdediging bij monde van mr. De Bree nogmaals gepleit voor verruiming van de duur van het pleidooi (zie p. 9 en 10 van het pv van die zitting).^[8.]

Het hof bleef echter bij de beslissing tot beperking van de duur van het pleidooi tot maximaal 3 uren (zie p. 11, 4e alinea van het pv van genoemde zitting).

Er kan derhalve op basis van de stukken worden geconcludeerd dat:

- het hof zonder enig overleg met de verdediging heeft bepaald dat de duur van het te voeren pleidooi maximaal drie uren bedraagt;
- de verdediging tegen die beperking van meet af aan bezwaar heeft gemaakt;
- de uitbreiding van het aantal raadslieden niet tot verruiming van de spreektijd heeft geleid;
- door de verwijzing naar de eerder gehanteerde pleitnota's het hof er op voorhand van uitgaat dat de door de verdediging te voeren verweren c.q. te verrichten verzoeken slechts een nodeloze herhaling van eerder gevoerde verweren c.q. gedane verzoeken bevat dan wel een nodeloos uitgebreide toelichting op nieuwe verweren c.q. verzoeken.

Deze omstandigheden dienen mede in aanmerking te worden genomen bij het, langs de lat van wet en jurisprudentie, beoordelen van de beslissing van het hof tot beperking op voorhand van de duur van het pleidooi. Bedoelde toets aan de hand van wet en jurisprudentie zal ik zo dadelijk uitvoeren.

Vooraf merk ik nog op dat de verdediging adequate time and facilities moet hebben om verdediging te voeren alsmede dat verweer op zitting gevoerd dient te worden. De herhaalde suggestie van de voorzitter van Uw Kamer, dat de verdediging op voorhand stukken kan inbrengen en zodoende het pleidooi beknópt kan houden vindt geen steun in het recht.

Immers, wil de verdediging een verweer voeren waar het gerechtshof op heeft te responderen (de zogenoemde uitdrukkelijk onderbouwde standpunten), dan volgt uit de vaste rechtspraak van de Hoge Raad dat het verweer ter zitting moet worden gedaan en het moet betreffen een standpunt duidelijk door argumenten geschraagd en voorzien van een ondubbelzinnige conclusie dat ten overstaan van de feitenrechter naar voren is gebracht. Schriftelijke niet ter zitting voorgedragen stukken waarin verweren zijn vervat voldoen niet aan dat criterium. De onderhavige zaak betreft een gecompliceerde, met een groot aantal verwijten en subverwijten, een zeer omvangrijk dossier (vele ordners) alsook een procesverloop dat inmiddels meer dan elf jaren duurt en waarin zich, (met name) ook in hoger beroep, vele (proces)incidenten hebben voorgedaan. Gelet op het feit dat behandeling bij Uw Hof de laatste feitelijke instantie is, is het voor de verdediging noodzakelijk, mede gelet op de benoemde responsieverplichting, deugdelijk en vastgelegd verweer te voeren. De omvang daarvan overstijgt de duur van 3 uren. De beslissing tot beknutting van het verdedigingsrecht gaat de ordebevoegdheid van de voorzitter te buiten. In casu is het echter, blijkens de pv's van de zittingen, geen beslissing van de voorzitter maar van het hof. Ook dan betreft het echter een ongeoorloofde inhoudelijke beknutting van verdedigingsrechten waardoor de verdediging de in belangrijke mate de mogelijkheid is ontnomen — in het licht van het omvangrijke dossier- effectief en adequaat verweer te voeren, waaronder tevens valt het voeren van uitdrukkelijk onderbouwde standpunten in deze complexe zaak. De omstandigheid dat de verdediging op voorhand gedeelten van het verweer naar hof en AG heeft gestuurd is enkel tot stand gekomen door deze — naar inzicht van de verdediging — ontoelaatbare beperking van de spreektijd. Immers, de verdediging nam uiteraard de beslissing van het hof tot beperking van de spreektijd serieus en wist dat het pleidooi na 3 uren zou worden afgekapt. Hetgeen de verdediging bij pleidooi naar voren wenst te brengen uiteraard in een normaal, voor de luisteraar te volgen spreektempo) overstijgt ruimschoots de 3 uren. De verdediging had derhalve de mogelijkheid om ofwel principieel niet een gedeelte van het voorgenomen pleidooi naar uw hof te sturen maar dan na 3 uren te worden afgekapt en alsdan op vele punten op geen enkele wijze haar standpunt naar voren hebben kunnen brengen ofwel te pogen, hopelijk, de schade nog enigermate te kunnen beperken en noodgedwongen de instructie van uw hof te volgen. Daarmee wordt de mogelijkheid alles ten verweere en in het licht van een adequate verdediging naar voren te brengen doorkruist. Zulks op ontoelaatbare wijze. Het weerhoudt de verdediging ervan (nadere) uitdrukkelijk onderbouwde standpunten aan te voeren ten aanzien van:

- de ongeloofwaardigheid van H.; de verdediging had daar minutieus alle verhoren willen doorlopen teneinde die ongeloofwaardigheid aannemelijk te maken en de betrouwbaarheid en bruikbaarheid voor het bewijs aan te kunnen vechten;
- de ongeloofwaardigheid van S.; daarvoor geldt hetzelfde als H.;
- het voeren van een bewijsverweer ten aanzien van de criminele herkomst; de verdediging had uitdrukkelijk onderbouwd aannemelijk willen maken dat de gelden van S. niet van criminele herkomst waren door het voorhanden zijnde bewijs te bespreken (onder meer zoals ten grondslag gelegd aan de SBV rapportages);
- bij feit 1 had de verdediging ook (nader) bewijsverweer willen voeren door middel van uitdrukkelijk onderbouwde standpunten ziend op de vraag of cliënt wetenschap heeft gehad, zoals hem verweten wordt. In dat verband had de verdediging het voorhanden zijnde bewijs willen bespreken teneinde op basis daarvan gemotiveerd de conclusie te trekken dat het voorhanden zijnde bewijs noopt tot de conclusie dat het hem aan wetenschap ontbroken heeft;
- het voeren van een bewijsverweer ten aanzien van de verweten omvang; subsidiair had de verdediging bij feit 1 de administratie van cliënt willen bespreken teneinde aannemelijk te kunnen maken — uitdrukkelijk onderbouwd — dat er met de ontvangsten door A. B.V. niet f 700.000 was gemoeid maar een substantieel lager bedrag;

- bij feit 2 had de verdediging op alle subonderdelen nader bij het bewijs willen stilstaan teneinde bewijsverweren te kunnen voeren en deze te voorzien van nadere uitdrukkelijk onderbouwde standpunten;
- bij feit 6 had de verdediging de gelegenheid willen benutten uitdrukkelijk onderbouwde standpunten in te nemen ten aanzien van de bewijsuitsluiting van het tapmateriaal; alsook terzake een bewijsverweer te kunnen onderbouwen ziend op de verweten bedrieglijke verkorting van derden zowel ten aanzien van de schilderijen als ten aanzien van de Renault Clio.

Door de beslissing van uw hof tot beperking van de spreektijd is de verdediging daartoe niet in staat gesteld. Met betrekking tot de geldende jurisprudentie en wetgeving terzake de huidige beslissing tot beperking van de duur van het pleidooi merk ik op als volgt. De verwijzing naar Hoge Raad (*LJN* BD2361) en Hof Den Bosch (*LJN* BU6079) gaat niet op en wel om de volgende redenen.

Ad HR, *LJN* BD2361: Het betrof hier een procedure bij de HR en dus een procedure bij een instantie waar het geding in beginsel schriftelijk plaats vindt en niet mondeling. Zie ook Van Dorst, cassatie in strafzaken, p. 80: 'Van de gelegenheid tot pleidooi wordt overigens zelden gebruik gemaakt.' Een wezenlijk andere procedure dus dan bij een hof. Het betrof voorts een procedure waarin reeds eerder een veelheid aan wrakingsverzoeken in de cassatiefase was ingediend, en die verzoeken volgens de HR kennelijk ver onder de maat waren en wel zodanig dat er volgens de HR sprake was van misbruik van het wrakingsmiddel. Al die omstandigheden wijken wezenlijk af van de omstandigheden in de zaak van vandaag.

Ad Hof Den Bosch (*LJN* BU6079): Allereerst merk ik op, dat deze beslissing een beslissing van de wrakingskamer betreft en dus niet aan een controlerende toets in cassatie kan worden onderworpen. In deze zaak was er een regie-zitting op 06-07-2011 en daarop is afgesproken dat op de volgende zitting, op 28-10-2011, door de verdediging maximaal 2 uren zou worden gepleit. Op de regie-zitting noch daarna heeft de verdediging zich tegen die beperking verzet. Pas toen de verdediging op de zitting d.d. 28-10-2011 na — meer dan — 2 uren spreektijd werd afgekapt verzette de verdediging zich middels een wrakingsverzoek.

In de zaak S. heeft de verdediging ongevraagd en heel bijtijds aangekondigd hoe lang het te voeren pleidooi in beginsel zou duren en vervolgens, na de beknotting van de spreektijd, zich van meet af aan en herhaald verzet tegen die beknotting. Bovendien heeft de wrakingskamer van het Hof Den Bosch de beknotting van de spreektijd als zodanig niet beoordeeld laat staan goedgekeurd:

'Met betrekking tot de aangevoerde gronden voor de wraking stelt de wrakingskamer voorop dat in deze wrakingszaak niet ter beoordeling staat of de strafkamer van het hof al dan niet terecht heeft geoordeeld dat een beperking van de tijdsduur voor het houden van een pleidooi mogelijk is. Ter beoordeling staat slechts of de leden van de strafkamer van het hof, door aldus te beslissen of in de motivering van de beslissing, blijk hebben gegeven van een vooringenomenheid jegens verzoeker, althans dat de dienaangaande bij verzoeker bestaande vrees objectief gerechtvaardigd is.'

De wet kent geen regeling welke voorziet in een beperking van de duur van het pleidooi, anders dan de regeling in art. 272 lid 1 Sv. Corstens, het Nederlands strafprocesrecht, p. 627 zegt er over:

'Krachtens zijn bevoegdheid ex art. 274 lid 1 (bedoeld zal zijn: art. 272 lid 1 — RFS) kan de voorzitter ook een raadsman die te lang irrelevant pleit, het woord ontnemen. Het geval zal echter evident moeten zijn, wil hij tot zo'n drastische maatregel overgaan. De raadsman dient immers tot op grote hoogte zelf te kunnen bepalen hoe lang zijn pleidooi duurt.'

Corstens heeft het dus over te lang irrelevant pleiten (enige tijd irrelevant pleiten mag dus ook nog), over het feit dat het evident moet zijn alsmede dat de maatregel drastisch is. Dit alles ziet dan ook nog enkel toe op de constatering van een en ander ter zitting maar niet op een op voorhand vastgestelde beknotting van het spreekrecht. De onderhavige beslissing van het hof tot beknotting van het spreekrecht van de verdediging is in de visie

van de verdediging onjuist en ontoelaatbaar. De verdediging persisteert dan ook bij het door haar erlegen gemaakte bezwaar. Daarnaast vormt die beslissing in de optiek van de verdediging een bouwsteen in het niet-ontvankelijkheidsverweer aangaande alle feiten.^[9]

- 4.8. Het Hof is in het bestreden arrest op alle onderdelen van het gevoerde niet-ontvankelijkheidsverweer ingegaan om vervolgens tot verwerping van dat verweer te komen. Daartoe overwoog het Hof — onder het kopje ‘Ontvankelijkheid van het openbaar ministerie’ — ten aanzien van het betoog dat de verdediging ten onrechte is beknót in de spreektijd ten behoeve van pleidooi het volgende:

“Met betrekking tot het beperken van de duur van het pleidooi overweegt het hof het volgende. Op de terechtzitting van 26 september 2012 heeft de voorzitter (op grond van artikel 272, eerste lid, Sv) beslist dat de verdediging drie uur de tijd kreeg om te pleiten. Het hof acht die gegeven tijd voor pleidooi in de onderhavige zaak redelijk. Het houdt daarbij rekening met de volgende omstandigheden:

- op eerdere zittingen in hoger beroep heeft de verdediging al ampel (vele uren lang) het woord gevoerd over inhoudelijke en procedurele aangelegenheden;
- het stelsel van het voortbouwend appel gaat er van uit dat de procedure in hoger beroep beperkter van opzet is dan de procedure in eerste aanleg;
- de beperking van de spreektijd is ruim te voren aan de verdediging kenbaar gemaakt;
- in het dossier bevindt zich een zeer uitgebreide pleitnota die in eerste aanleg is voorgedragen en waarvan het hof kennis heeft genomen. Verweren die in die pleitnota zijn opgenomen kunnen in hoger beroep uitdrukkelijk worden herhaald, zonder dat is vereist de hele pleitnota nogmaals voor te dragen. Het hof heeft de verdediging daarop gewezen;
- in hoger beroep is de verdediging in de gelegenheid gesteld om vóór de terechtzitting van 22 mei 2013 haar pleitnota aan het hof toe te sturen. De verdediging heeft van die mogelijkheid ook gebruik gemaakt doordat beide raadslieden een groot gedeelte van hun pleitnota's vooraf hebben toegestuurd aan het hof. Ter terechtzitting kon in belangrijke mate worden volstaan met een korte samenvatting van die delen van de pleitnota's.

Gelet op bovengenoemde omstandigheden is het hof van oordeel dat de verdediging redelijkerwijze alle ruimte heeft gehad om naar voren te brengen hetgeen zij meende ter verdediging van de belangen van verdachte naar voren te moeten brengen en dat verdachte aldus door de beperking van de spreektijd voor pleidooi niet in zijn belangen is geschaad. Daarbij wijst het hof er ook op dat een aantal door mr. Speijdel genoemde beperkingen waarover hij zich had willen uitlaten maar niet heeft kunnen uitlaten wegens de gestelde begrenzingsen in tijd, wel degelijk door mr. De Bree naar voren zijn gebracht.”

- 4.9. Uit het proces-verbaal van de zitting van 22 mei 2013 blijkt niet dat de raadslieden het woord is ontnomen omdat zij de hen toebedeende spreektijd overschreden. Uit dat proces-verbaal blijkt evenmin dat de raadslieden ter zitting om meer spreektijd hebben verzocht. Het moet er daarom voor worden gehouden dat zij zich — onder protest — naar de door de voorzitter van het Hof bepaalde orde hebben gevoegd. Dat protest was vreemd genoeg verpakt in een beroep op de niet-ontvankelijkheid van het openbaar ministerie in de vervolging. Tegen de verwerping van dat beroep keert het middel zich niet. Dat zou ook weinig zin hebben gehad omdat niet valt in te zien waarom een (ontoelaatbare) beperking van het pleidooi zou moeten leiden tot de bedoelde niet-ontvankelijkheid. Het gaat hier om een (mogelijk) vormverzuim dat, als het niet in feitelijke aanleg is rechtgezet doordat het protest daartegen alsnog is gehonoreerd, leidt tot de nietigheid van het onderzoek ter zitting en aldus een grond voor cassatie van de bestreden uitspraak oplevert. Ik meen dat de weinig adequate wijze waarop de verdediging haar protest tegen de beperking van haar spreektijd heeft gepresenteerd, niet wegneemt dat zij zich overduidelijk tegen die beperking heeft verzet, zodat niet gezegd kan worden dat de verdachte zijn recht om in cassatie over die beperking te klagen, heeft verspeeld.
- 4.10. Het middel strekt ten betoge dat een vooraf bepaalde beperking van de spreektijd ‘rechtens ontoelaatbaar’ is. Een dergelijke beperking zou in strijd zijn met art. 6 EVRM en/of de beginselen van een goede procesorde en/of de artt. 272, 311, 331 en/of 415 Sv. Het middel zet aldus vol in op de

- cassatiegrond schending van het recht. Weliswaar wordt aan het slot van het eigenlijke middel gesteld dat de bedoelde beperking 'althans in ieder geval onvoldoende (begrijpelijk) gemotiveerd' is, maar deze motiveringsklacht wordt in de toelichting niet uitgewerkt. Voor zover in de toelichting op het middel ingegaan wordt op de argumentatie die het Hof ten grondslag heeft gelegd aan de verwerping van het niet-ontvankelijkheidsverweer, is dat om de opvatting van (de voorzitter van) het Hof te bestrijden dat een beperking van de spreektijd vooraf op zich toelaatbaar is. Van een zelfstandige motiveringsklacht, inhoudende dat de (op zich toelaatbare) beperking van de spreektijd er in het onderhavige geval toe heeft geleid dat de verdedigingsrechten van de verdachte zijn geschonden, is dus geen sprake. Ik meen mij daarom te mogen beperken tot de vraag of het recht is geschonden doordat de duur van het pleidooi op voorhand is beperkt.
- 4.11.** Voorafgaand aan de eigenlijke beantwoording van de opgeworpen rechtsvraag eerst het volgende. De vraag is hoe de in het middel genoemde artikelen 272 en 311 Sv zich tot elkaar verhouden. Op grond van art. 311, tweede lid, Sv moet de verdachte — nadat de officier van justitie aan het woord is geweest en zijn vordering heeft overgelegd — in de gelegenheid worden gesteld hierop te antwoorden. Meestal gebeurt dit door een raadsman (art. 331 Sv). De raadsman, die op grond van art. 311, tweede lid, Sv het woord voert, heeft in beginsel het recht daarbij aan te voeren wat hem in het belang van de verdediging dienstig voorkomt. Volgens de rechtspraak van de Hoge Raad is deze regel van zo grote betekenis dat niet-nakoming daarvan in het algemeen leidt tot nietigheid van het onderzoek ter terechtzitting.^[10.] De zinsnede 'in beginsel' duidt erop dat deze medaille ook een keerzijde heeft. Soms heeft de raadsman niet het recht om aan te voeren wat hemzelf dienstig voorkomt in het belang van de verdediging. Aan de artikelen 124 en 272 Sv ontleent de voorzitter van de strafkamer de bevoegdheid om maatregelen te treffen teneinde de orde op de terechtzitting te handhaven. Zo kan de voorzitter bijvoorbeeld de raadsman het woord ontnemen als die zich tijdens zijn pleidooi herhaaldelijk bedient van ongepaste uitlatingen jegens de rechterlijke macht^[11.] of als hij in nodeloze herhalingen vervalt.^[12.] Een beperking van het pleidooi die de inhoud daarvan raakt, is echter in beginsel ontoelaatbaar.^[13.] Alleen evident irrelevante vertogen mogen, naar wordt aangenomen, worden afgebroken.^[14.]
- 4.12.** De vraag is als gezegd hoe de handhaving van de orde ter zitting door de voorzitter van de strafkamer zich verhoudt tot de naleving van het zittingsvoorschrift dat vervat is in art. 311 lid 2 Sv. Tot het jaar 2010 leek de Hoge Raad zich over die vraag niet erg druk te maken. Illustratief is HR 29 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI4663, in welke zaak de voorzitter van het Hof de raadsvrouw in haar pleidooi had beperkt door te bepalen dat zij alleen mocht spreken over de toerekeningsvatbaarheid en de detentieongeschiktheid van de verdachte. De Hoge Raad overwoog dat de 'gang van zaken' erop neerkwam dat 'het Hof' de raadsvrouw in haar pleidooi had beperkt. De voorzitter en het Hof werden dus eenvoudig met elkaar vereenzelvigd. Dat leidde tot een strenge toetsing van de beperking van het spreekrecht. De Hoge Raad overwoog dat het Hof bij zijn beslissing om de raadsvrouw te beperken in haar pleidooi kennelijk is uitgegaan van de vooronderstelling dat de pleitnota slechts een nodeloze herhaling bevatte van een eerder overgelegde pleitnota. Volgens de Hoge Raad had het Hof, alvorens die beslissing te nemen, 'de juistheid van die vooronderstelling dienen te verifiëren.' De bewijslast wordt in deze benadering bij het Hof gelegd. Dat moet duidelijk maken dat voor de beperking van het pleidooi goede grond bestaat.
- 4.13.** In HR 2 maart 2010, ECLI:NL:HR:2010:BJ9897 (*NJ* 2010/303, m.nt. Buruma) woei de wind plotseling uit een andere hoek. In deze zaak had de voorzitter van het Hof de raadsman het woord ontnomen omdat die zich met een zekere hardnekkigheid ongepast bleef uitlaten over de rechterlijke macht. De Hoge Raad overwoog, in lijn met de conclusie van A-G Jörg, dat het hier om een 'beslissing' van de voorzitter ten behoeve van de handhaving van de orde ging en dat dit een 'handeling' was waartegen geen beroep in cassatie openstaat. Dat leidde tot de conclusie dat het cassatieberoep in zoverre niet-ontvankelijk was. Uit hetzelfde vaatje werd getapt in HR 15 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:911, waarin het Hof de verdachte, die zelf zijn verdediging voerde, het woord had ontnomen omdat die het enkel over 'zijn cortex' wilde hebben. Ook nu stelde de Hoge Raad dat

- tegen de beslissing van de voorzitter geen beroep in cassatie openstond. Een verschil was dat niet meer van een 'handeling' werd gesproken en dat het cassatieberoep niet partieel niet-ontvankelijk werd verklaard. De Hoge Raad oordeelde nu dat het middel, voor zover zich dat richtte tegen de beslissing van de voorzitter, onbesproken moest blijven.^[15.]
- 4.14.** Er is nog een ander verschil, dat van groter belang is. De Hoge Raad liet het middel als gezegd alleen onbesproken voor zover dat zich tegen de voorzittersbeslissing richtte. De Hoge Raad beoordeelde het middel wel voor zover het klaagde 'dat het onderzoek ter terechtzitting nietig is omdat de verdachte niet overeenkomstig art. 311, tweede lid, Sv het woord heeft kunnen voeren'. Met die beoordeling was de Hoge Raad overigens snel klaar. Hij oordeelde kortweg dat het middel in zoverre feitelijke grondslag miste. Dat verschil is vermoedelijk terug te voeren op de wijze waarop de klacht in de schriftuur aan de vork wordt gestoken. Als het middel alleen over de voorzittersbeslissing klaagt, volstaat de Hoge Raad met het oordeel dat tegen die beslissing geen cassatie openstaat. Als het middel (tevens) over schending van art. 311 Sv klaagt, beoordeelt de Hoge Raad het middel (in zoverre) wel inhoudelijk.
- 4.15.** De vraag is of sprake is van een koerswijziging en zo ja, hoe die moet worden begrepen. Het verschil met de rechtspraak van vóór 2010 is niet, dat niet meer over schending van art. 311 lid 2 Sv kan worden geklaagd. Dat blijkt immers uit het arrest uit 2014, waarin de Hoge Raad een klacht van die strekking inhoudelijk beoordeelde. Als het gevolg van de ordehandhaving door de voorzitter is dat de verdachte of zijn raadsman niet overeenkomstig dat artikellid het woord heeft kunnen voeren, kan over dat gevolg worden geklaagd. Dat lijkt praktisch gesproken op hetzelfde neer te komen, zodat alleen sprake is van het zetten van een puntje op de i van de cassatietechniek. Toch is er denk ik meer aan de hand. De zuiverheid in de leer die de Hoge Raad is gaan betrachten, leidde er in 2010 toe dat een inhoudelijk oordeel over de toelaatbaarheid van de beperking van het pleidooi geheel achterwege bleef. In 2014 werd wel een inhoudelijk oordeel gegeven, maar dat bestond enkel uit de niet nader toegelichte constatering dat het middel feitelijke grondslag ontbeerde. Van de indringende toetsing waarvan het onder 4.12 besproken arrest uit 2009 blijk gaf, lijkt dus weinig meer over te zijn. Ik vermoed dat in zoverre inderdaad van een koerswijziging kan worden gesproken. Die bestaat eruit dat de Hoge Raad meer afstand is gaan nemen als het gaat om de vraag hoe in feitelijke aanleg invulling is gegeven aan het voorschrift van art. 311 lid 2 Sv.
- 4.16.** Hoewel het arrest uit 2014 zo gelezen kan worden dat de Hoge Raad voortaan enkel nog toetst of de verdachte of zijn raadsman het woord hebben gekregen, is dat naar ik aanneem niet de bedoeling. Dat 'de verdachte niet overeenkomstig art. 311, tweede lid, Sv het woord heeft kunnen voeren' wil zeggen dat tekort is gedaan aan zijn recht om in beginsel alles aan te voeren wat hij in het belang van zijn verdediging acht. Wel lijkt het zo te zijn dat, nu de voorzittersbeslissing als zodanig niet meer op begrijpelijkheid wordt getoetst, de bewijslast niet langer bij het hof ligt. In haar conclusie die voorafging aan het arrest uit 2014 meende mijn ambtgenoot Spronken dat art. 311 Sv was geschonden omdat het Hof te lichtvaardig had aangenomen dat hetgeen de verdachte over zijn cortex kwijt wilde, niets met het tenlastegelegde uitstaande had. Een nadere motivering, waaruit bleek dat dit was geverifieerd, was volgens haar op haar plaats geweest. De Hoge Raad daarentegen lijkt de betrekkelijk theoretische mogelijkheid dat verdachtes cortex in een relevant verband tot het tenlastegelegde stond, onvoldoende reden te hebben gevonden om te casseren. Dat duidt erop dat de Hoge Raad alleen nog wegens schending van art. 311 lid 2 Sv wenst te casseren als op grond van de in cassatie vaststaande feiten en omstandigheden kan worden aangenomen dat het gevolg van de voorzittersbeslissing is geweest dat de raadsman niet in de gelegenheid is geweest om alles naar voren te brengen wat hij in redelijkheid in het belang van de verdediging dienstig kon achten. De bewijslast wordt zo als het ware bij de verdachte gelegd die in cassatie over schending van art. 311 Sv klaagt. Het effect lijkt in elk geval te zijn dat de klacht alleen succes heeft als de schending van dat artikel min of meer evident is. Als dat niet zo is, mist de klacht feitelijke grondslag.
- 4.17.** Als de hier gegeven duiding van de wijziging in de benadering door de Hoge Raad van klachten over een beperking van het pleidooi door de voorzitter van de strafkamer juist is (wat de tijd nog zal moeten leren), rijst de vraag waarom voor deze 'terugtrek' is gekozen. Op het gevaar af in pure speculatie te vervallen, opper ik de volgende drie elkaar niet uitsluitende mogelijkheden. Een eerste

- mogelijkheid is dat het feit dat de wet schending van art. 311 lid 4 Sv met nietigheid bedreigt, een rol heeft gespeeld. Volgens de logica van de Wet vormverzuimen is voor enige relativering van deze formele nietigheid geen plaats.^[16.] Dit is bij de essentiële nietigheid die de Hoge Raad aan schending van art. 311 lid 2 Sv verbindt, anders. Van het verschil in regime blijft praktisch gesproken niets over als alleen in duidelijke gevallen een schending wordt aangenomen. Een tweede mogelijkheid is dat de (gedachte achter) art. 80a RO een rol heeft gespeeld. Bij de gedachte dat de verdachte voldoende belang moet hebben bij zijn klacht past minder goed dat op alle slakken zout wordt gelegd. In dit verband is misschien een vergelijking met de andere koers die de Hoge Raad is gaan varen met betrekking tot klachten over de afwijzing van getuigenverzoeken, niet te gewaagd. Bij die koerswijziging beriep de Hoge Raad zich expliciet op art. 80a RO.^[17.] Mogelijk moet dit zo begrepen worden dat de Hoge Raad alleen nog casseert als de afwijzing van het getuigenverzoek tot gevolg heeft gehad dat het proces 'as a whole' niet eerlijk is geweest.^[18.] Hetzelfde geldt wellicht m.m. voor een beperking van de spreektijd. De derde mogelijkheid die ik wil noemen, is dat de Hoge Raad meer gewicht is gaan toekennen aan het belang van een goede organisatie van de rechtspleging en van een evenwichtige benutting van de schaarse zittingscapaciteit waardoor een vlotte doorstroming van zaken wordt bevorderd. De erkenning van dat belang heeft wellicht geleid tot een groter begrip voor voorzitters die oeverloze pleidooien pogen in te dammen.
- 4.18.** Maar wat er van dit alles ook zij, enkele conclusies met betrekking tot de voorliggende zaak kunnen uit het voorgaande wél worden getrokken. De eerste is dat het middel, voor zover het zich keert tegen beslissing die de voorzitter van het Hof heeft genomen, buiten bespreking moet blijven. Dat het Hof zich blijkens de verwerping van het gevoerde niet-ontvankelijkheidsverweer achter de beslissing van de voorzitter heeft geschaard, zoals in de toelichting op het middel met juistheid wordt opgemerkt, maakt dat niet anders. De tweede conclusie is dat het middel wel bespreking behoeft voor zover het met een beroep op art. 311 lid 2 Sv en art. 6 EVRM klaagt over een schending van het recht op een behoorlijke verdediging. Nu het daarbij om een rechtsklacht gaat, is voor terughoudendheid bij de beoordeling ervan geen reden. De opgeworpen rechtsvraag moet eenvoudig beantwoord worden.
- 4.19.** Het gaat daarbij om een vraag die voor de praktijk van de strafrechtspleging van groot belang is. Het vooraf toemeten van spreektijd zoals in de onderhavige zaak gebeurde, is bepaald geen zeldzaamheid meer. Dat heeft alles te maken met het feit dat de gerechten zich er in toenemende mate van bewust zijn geworden dat zittingstijd (vanwege de daarmee gemoeide personele inzet) kostbaar is en dat het belang van een voortvarende behandeling van strafzaken een goede organisatie van de rechtspleging vereist, waarvan planning en regievoering in de individuele strafzaak een belangrijk aspect is. Illustratief is hetgeen de (wrakingskamer van de) Rechtbank 's-Gravenhage overwoog naar aanleiding van een wrakingsverzoek dat door de raadsman van de verdachte was gedaan omdat de strafkamer te strak zou vasthouden aan de vooraf toebemeten spreektijd:^[19.]
- “De wrakingskamer stelt voorop dat het bewaken en handhaven van de zittingstijd en de toegekende tijd voor het requisitoir en het pleidooi — zeker in megazaken — zonder meer noodzakelijk is.”
- De Rechtbank vond het alleen nodig om voorop te stellen dat het *handhaven* van de toegekende spreektijd noodzakelijk is. Dat vooraf spreektijd wordt toegekend, was voor de Rechtbank kennelijk zo vanzelfsprekend dat de noodzakelijkheid daarvan niet behoefde te worden benoemd. Men trapt tenslotte ook geen open deuren in.
- 4.20.** Ook het Gerechtshof 's-Hertogenbosch moest zich over een wrakingsverzoek buigen dat verband hield met de maximering van de spreektijd.^[20.] Hier had de voorzitter, nadat de ochtendzitting was uitgelopen doordat de raadsman de hem toegemeten spreektijd van twee uur overschreed, na de lunch meegedeeld dat de raadsman nog vijftien minuten kreeg, waarop de raadsman het Hof wraakte. De wrakingskamer overwoog als volgt:

“De wrakingsgronden zien in wezen op ordemaatregelen die door de voorzitter van de strafkamer

zijn genomen. Ordemaatregelen staan ter beschikking aan de voorzitter van de meervoudige strafkamer die de leiding heeft van het onderzoek en die de orde op de zitting bepaalt. De beslissing van de voorzitter van de strafkamer om de spreektijd van de procespartijen te maximaliseren strekt ter bevordering van een efficiënt verloop van het strafgeding. Op zichzelf geeft een dergelijke beslissing geen blijk van enige vooringenomenheid jegens de procespartijen. Dat zou anders kunnen zijn indien zonder goede grond slechts één partij een beperking krijgt opgelegd, of indien de beperking van de spreektijd zo rigoreus is dat binnen de toegemeten tijd geen reëel requisitoir of reële verdediging kan worden gevoerd.

De beslissing tot het beperken van de spreektijd maakt op zichzelf geen inbreuk op het recht van de raadsman om in zijn pleidooi aan te voeren wat hem in het belang van de verdediging dienstig voorkomt. In het onderhavige geval hebben zowel het openbaar ministerie als de verdediging een beperking van de spreektijd opgelegd gekregen.

In het onderhavige geval is voorts niet gebleken van bijzondere omstandigheden waardoor een spreektijd van ten hoogste twee uren (volstrekt) ontoereikend zou zijn om een reëel pleidooi te houden. Er is derhalve geen sprake van een situatie waarbij de verdediging onaanvaardbaar wordt beknot in haar spreektijd. De beslissing om de spreektijd voor het pleidooi te beperken tot twee uren is op zichzelf dan ook geen grond voor het oordeel dat door die beslissing de rechterlijke onpartijdigheid van de voorzitter schade zou kunnen lijden. De op de terechtzitting van 28 oktober 2011 gegeven beslissing van de raadsman, nadat hij ruim twee uren had gepleit, daarenboven nog ten hoogste vijftien minuten extra kreeg, is evenmin een omstandigheid waardoor de rechterlijke onpartijdigheid schade zou kunnen lijden.

In dit verband wijst het hof er op dat de maximale spreektijd voor het pleidooi reeds in juli 2011 aan de verdediging is medegedeeld, dat de raadsman niet voorafgaande aan de terechtzitting van 28 oktober 2011 heeft verzocht om extra spreektijd en dat de raadsman op deze terechtzitting herhaaldelijk is gewaarschuwd dat hij zijn spreektijd dreigde te overschrijden.

Gelet op vorenstaande is de wrakingskamer van oordeel dat het wrakingsverzoek van de voorzitter — en daarmee de overige twee leden — ongegrond moet worden geacht en derhalve dient te worden afgewezen.”

Ook volgens het Gerechtshof 's-Hertogenbosch mocht de voorzitter de raadsman dus beperken in zijn spreektijd mits de raadsman binnen de aan hem gegunde spreektijd 'reële verdediging' kan voeren. Een dergelijke beslissing maakt naar het oordeel van het Hof 'op zichzelf' geen inbreuk op het recht van de raadsman om in zijn pleidooi aan te voeren wat hem in het belang van de verdediging dienstig voorkomt.

- 4.21.** Over het principe lijkt dus bij de gerechten in feitelijke aanleg tot op zekere hoogte consensus te bestaan. De gedachte lijkt daarbij overigens wel te zijn dat een zekere soepelheid geboden is, zowel bij het toemeten van spreektijd als bij het handhaven daarvan. Ik sluit niet uit dat in den lande verschillen van inzicht bestaan over de vraag wat een soepele hantering van het principe precies inhoudt. Zo rekende het Hof 's-Hertogenbosch in zijn boven weergegeven uitspraak het de voorzitter als pluspunt aan dat hij de raadsman herhaaldelijk waarschuwde dat hij zijn spreektijd dreigde te overschrijden. In haar hiervoor genoemde vonnis lijkt de Rechtbank 's-Gravenhage daar anders over te denken. 'De wijze waarop de voorzitter tijdens de pleidooien', zo overwoog de Rechtbank, 'veelvuldig de raadslieden heeft onderbroken, hen gemaand heeft op de tijd te letten en heeft vastgesteld met hoeveel minuten de toegekende spreektijd was overschreden, getuigt naar het oordeel van de wrakingskamer van een rigide en zelfs bijna kinderachtige manier van hanteren van het tijdschema'. Maar het kan natuurlijk ook zijn dat het verschil in oordeel zijn verklaring vindt in de bijzonderheden van het geval.
- 4.22.** Over de wijze waarop en de voorwaarden waaronder het principe dient te worden gehanteerd, gaat deze conclusie niet. Het is het principe zelf dat centraal staat. Eén uitwerkingsvraag evenwel is ook van principiële betekenis. Dat is de vraag of en zo ja, in hoeverre bij het toemeten van spreektijd rekening moet worden gehouden met de wensen van de verdediging. Het Hof 's-Hertogenbosch nam in aanmerking dat de raadsman niet voorafgaande aan de terechtzitting heeft verzocht om extra spreektijd. In de zaak waarover de Rechtbank 's-Gravenhage oordeelde, was vooraf door geen van de raadslieden geprotesteerd tegen de gemaakte planning en was door hen niet om extra spreektijd verzocht. Dat

- bracht de wrakingskamer er kennelijk toe om van 'de gemaakte tijdsafspraken' te spreken. Dat laatste roept de vraag op of uit het feit dat de verdediging geen bezwaar maakt, mag worden afgeleid dat zij met de beperking van haar spreektijd heeft ingestemd en dat daarom sprake is van een vorm van zelfbinding waaraan zij kan worden gehouden. Mij lijkt dat dubieus. De werkelijkheid wordt geweld aangedaan als het toemeten van spreektijd wordt voorgesteld als een vrijwillige keuze van de verdediging. Tekenend is dat het Hof en de Rechtbank spreken van een 'verzoek' om extra spreektijd en niet van de mededeling dat extra spreektijd nodig is. Een verzoek kan afgewezen worden, hetgeen impliceert dat de gemaakte planning in principe aan de verdediging wordt opgelegd. Maar wat daarvan ook zij, in de onderhavige zaak kan de rechtvaardiging van de vooraf bepaalde spreektijd in elk geval niet gezocht worden in de instemming van de verdediging. De raadslieden hebben immers van meet af aan luid en duidelijk geprotesteerd tegen de beperkte tijd die zij kregen voor hun pleidooi. De rechtsvraag staat daarmee op scherp. Is het toelaatbaar om de spreektijd van de raadsman op voorhand te maximaliseren, ook als hij daartegen bezwaar maakt?
- 4.23.** Een ondubbelzinnig antwoord op die vraag heb ik in de rechtspraak van de Hoge Raad niet kunnen vinden. Wel is het zo dat de Hoge Raad zelf de raadsman die zijn middelen wenst toe te lichten, tegenwoordig in beginsel niet meer spreektijd gunt dan twintig minuten (art. VIII Procesreglement Strafkamer Hoge Raad 2008). In handhaving van die regeling ziet de Hoge Raad geen been. In dit verband kan gewezen worden op HR 23 mei 2008, ECLI:NL:HR:2008:BD2361, waarin de wrakingskamer van de Hoge Raad oordeelde over een wrakingsverzoek dat (onder meer) was gedaan omdat de voorzitter het pleidooi na 65 minuten had afgebroken, terwijl vooraf een uur de tijd voor het pleidooi was gegeven. De Hoge Raad overwoog 'ten overvloede' dat de voorzitter door aldus te handelen zijn taak als voorzitter op alleszins redelijke wijze had uitgeoefend. Veel zegt dit echter niet. Want de vraag is natuurlijk of de Hoge Raad wat hij zichzelf toestaat, ook aan de feitenrechter zal toestaan. Dat is niet de vraag omdat de Hoge Raad vergeleken kan worden met Jupiter en de feitenrechter met het rund, maar omdat de aard van de cassatieprocedure nu eenmaal anders is dan de strafprocedure in feitelijke aanleg. Ik kom daar nog op terug.
- 4.24.** De steller van het middel leidt uit de hiervoor onder punt 4.11 en 4.12 besproken jurisprudentie af dat een beperking op voorhand van de spreektijd principieel ontoelaatbaar is. De redenering is daarbij dat uit die jurisprudentie zou blijken dat een beperking van het pleidooi alleen toelaatbaar is als blijkt dat de raadsman in nodeloze herhalingen valt, onwelvoeglijke uitlatingen doet of volslagen irrelevante vertogen houdt. En omdat alleen tijdens het pleidooi kan blijken dat een dergelijke grond voor beperking zich voordoet, is de conclusie dat een beperking van de spreektijd vooraf niet mogelijk is. Op die redenering valt wel iets af te dingen. In de eerste plaats kan worden opgemerkt dat de bedoelde jurisprudentie betrekking heeft op gevallen waarin tijdens het pleidooi een grond voor beperking opdoemt. Dat maakt dat voorzichtigheid moet worden betracht met het trekken van conclusies ten aanzien van gevallen waarop die jurisprudentie niet ziet. In de tweede plaats kan worden opgemerkt dat die jurisprudentie haar wortels lijkt te hebben in een procescultuur die aan het veranderen is. Ook daarop kom ik nog terug.
- 4.25.** Soortgelijke opmerkingen kunnen worden gemaakt bij de literatuur waarop in de toelichting op het middel een beroep wordt gedaan. Een expliciete afwijzing van het op voorhand inperken van de spreektijd heb ik daarin niet aangetroffen. De meeste schrijvers laten zich daarover niet uit en sluiten zich eenvoudig aan bij wat uit de jurisprudentie van de Hoge Raad lijkt te kunnen worden afgeleid.^[21] Een uitzondering daarop vormt het — door de steller van het middel niet genoemde — artikel van T. Kraniotis, 'De duur van het pleidooi: een verkenning', *Strafblad* 2013, p. 149-162. Zijn conclusie is dat de spreektijd vooraf kan worden beperkt, mits 'de inperking volstrekt neutraal' is en dus volledig los staat van de (verwachte) inhoud van het pleidooi. Ik wijs voorts op een artikel van A.E. Hartevelde en A.L.J. van Strien, 'Innovatie van het strafproces in hoger beroep', *Strafblad* 2013, m.n. p. 84-85. De schrijvers zien, onder meer met een beroep op het voortbouwende karakter van het appel, mogelijkheden voor het stellen van regels over de lengte van het requisitoir en het pleidooi.
- 4.26.** In zijn al genoemde bijdrage laat Kraniotis zien dat niet alleen de Hoge Raad, maar ook de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, het Hof van Justitie EU, het EHRM en het United States

- Supreme Court vrij rigoureuze beperkingen kennen van de spreektijd die aan de procespartijen wordt toegekend. De schrijver onderkent daarbij dat de waarde van deze rechtsvergelijking beperkt is vanwege het eigensoortige karakter van de desbetreffende procedures. Al die procedures hebben gemeen dat zij een overwegend schriftelijk karakter hebben, of althans dat er ruime mogelijkheden voor de partijen zijn om wat zij van belang achten in schriftelijke vorm aan het gerecht voor te leggen. Ik denk dat juist daarin de sleutel ligt voor het antwoord op de voorliggende rechtsvraag. Een beperking van de spreektijd levert in deze procedures geen beperking op van de mogelijkheid om alles aan de rechter voor te leggen wat de desbetreffende procespartij in het belang van zijn zaak dienstig acht. De procespartijen kunnen dat alles immers ook schriftelijk naar voren brengen. Tegen die achtergrond is de vraag al gauw wat de meerwaarde van een mondeling pleidooi is.
- 4.27.** Het Nederlandse strafproces heeft van oorsprong een oraal karakter. Het onmiddellijkheidsbeginsel in zijn oorspronkelijke vorm herinnert daar nog aan. Alleen wat op de zitting zelf mondeling werd uitgesproken, telde. In die orale traditie kan ook het pleidooi niet anders dan mondeling zijn. Bij een begrenzing van de duur van het pleidooi dreigt daardoor 'onmiddellijk' het gevaar dat de mogelijkheid wordt beperkt om al het nodig geachte aan de rechter voor te leggen. Tegen de achtergrond van een orale procescultuur valt dan ook goed te begrijpen dat een inperking van het pleidooi alleen toelaatbaar wordt geacht als evident is dat van het recht op pleidooi een ongepast gebruik wordt gemaakt.
- 4.28.** Het orale karakter van het Nederlandse strafproces staat al sinds de afschaffing van de jury op de tocht. Die afschaffing maakte immers dat de noodzaak om alle bewijs mondeling op de zitting te presenteren, wegviel. Van alle procesdeelnemers wordt tegenwoordig verwacht dat zij voorafgaande aan de zitting het dossier hebben bestudeerd. Het in extenso voorlezen van de stukken uit het dossier wordt daardoor als een zinloze activiteit ervaren. Vandaar dat de wet toelaat dat met een korte mededeling van de inhoud van die stukken wordt volstaan, waarbij de praktijk laat zien dat dit 'voorhouden' van stukken vaak een uiterst summiere aangelegenheid is. In het requisitoir en het pleidooi is het orale karakter van het strafproces het langst bewaard gebleven. Maar ook daarin is verandering gekomen. Het begon ermee dat de geprofessionaliseerde strafrechtsadvocatuur het pleidooi op schrift begon te stellen en voor of na de mondelinge voordracht daarvan aan de rechter overlegde. Vroeg of laat komt dan de gedachte op of die mondelinge voordracht nog wel nodig is. Is het in zijn geheel voorlezen van de pleitnota niet, net zoals het voorlezen van de stukken uit het dossier, een zinloze formaliteit die de kostbare zittingstijd verspilt? Tekenend is dat in 2010 in een in opdracht van de Raad voor de rechtspraak vervaardigd rapport werd voorgesteld om het pleidooi maar door één van de drie rechters te laten aanhoren.^[22.] Bij het voorgaande komt dat het pleidooi niet meer de enige gelegenheid is om het standpunt van de verdediging naar voren te brengen. Ik noem de — eveneens vaak op schrift gestelde — preliminaire verweren en gemotiveerde onderzoekswensen, de appelschriftuur en — in ontnemingszaken — de schriftelijke voorronde (art. 511d lid 1 Sv). Vermelding in dit verband verdient dat in de op 3 februari 2015 in consultatie gegeven Contourennota Modernisering Wetboek van Strafvordering^[23.] wordt voorgesteld om ook in gewone strafzaken de mogelijkheid te bieden om een schriftelijke voorbereidingsronde in te lassen (p. 69) en tevens om het vooraf indienen van op schrift gestelde grieven in appel ook voor de verdachte verplicht te maken (p. 77).
- 4.29.** Het is tegen de achtergrond van deze voortschrijdende 'verschriftelijking' van het strafproces dat de opgeworpen rechtsvraag beantwoord moet worden. Ik meen dat tegen een op voorhand begrensde spreektijd geen principiële bezwaren bestaan mits gewaarborgd is dat de raadsman al hetgeen hij voor de verdediging van de verdachte dienstig acht in elk geval in schriftelijke vorm aan de rechter kan voorleggen. Dat betekent in het bijzonder dat de rechter bereid moet zijn de pleitnota in haar geheel als voorgedragen te beschouwen, ook als onderdelen daarvan niet in extenso mondeling zijn voorgedragen. Die invulling van het in art. 311 lid 2 Sv gegeven recht op pleidooi komt in de regel niet in strijd met art. 6 EVRM omdat immers van een werkelijke beknotting van het verdedigingsrecht geen sprake is. Evenmin staat, anders dan de raadslieden in feitelijke aanleg aanvoerden, de jurisprudentie van de Hoge Raad aan een dergelijke werkwijze in de weg. Het is inderdaad zo dat alle verweren en uitdrukkelijk onderbouwde standpunten ter terechtzitting moeten zijn voorgedragen,

- maar het gaat daarbij niet om een krampachtig hoog houden van de oraliteit van de procesvoering. Waar het wel om gaat, is dat op de terechtzitting door de verdediging duidelijkheid moet worden geschapen over de vraag welke verweren zij wenst te voeren en te handhaven. De Hoge Raad heeft er dan ook geen bezwaar tegen als een in eerste aanleg gevoerd verweer met (expliciete) instemming van het Hof als herhaald en ingelast wordt beschouwd.^[24.] Met de fictie dat het verweer in hoger beroep mondeling is voorgedragen, wordt hier dus genoeg genomen. Er is dan ook geen reden om aan te nemen dat de Hoge Raad er bezwaren tegen heeft als de pleitnota met instemming van het Hof als in haar geheel voorgedragen wordt beschouwd, ook als dat in feite niet het geval zou zijn.^[25.]
- 4.30.** Voor de duidelijkheid nog dit. Mijn standpunt is niet dat het requisitoir en het pleidooi eenvoudig kunnen worden vervangen door de overlegging van schriftelijke stukken. De raadsman zal in elk geval voldoende gelegenheid moeten krijgen om de kern van hetgeen hij wenst aan te voeren over het voetlicht te brengen.^[26.] Een beperking van de tijdsduur die maakt dat de raadsman wordt belet om de hoofdlijnen van zijn pleidooi voor te dragen, acht ik dus onaanvaardbaar.^[27.] Daarvoor zijn verschillende redenen aan te voeren. De mondelinge voordracht van de verweren maakt in de eerste plaats een ordentelijk debat op de zitting mogelijk. Repliceren en dupliceren is nu eenmaal niet goed mogelijk als men niet weet wat de tegenpartij heeft aangevoerd. In de tweede plaats brengt de eis van openbare gedingvoering mee dat het publiek moet weten waarom het in de strafzaak gaat. Het is daarbij ook een waarborg voor de verdachte dat hij zijn bezwaren tegen de tenlastelegging publiekelijk kan uiten. In de derde plaats kan een mondelinge voordracht van het pleidooi toegevoegde waarde hebben. Dat geldt in het bijzonder als de raadsman een begenadigd spreker is, die los weet te komen van het papier en zo nog eens in andere woorden de aandacht weet te vestigen op de essentiële punten van het betoog.
- 4.31.** Het laatste maakt duidelijk dat hier ook kansen liggen voor de verdediging. Het pleidooi kan aan kracht winnen als de raadsman zich kan concentreren op de hoofdlijnen van het betoog. Het pleidooi kan ook aan effectiviteit winnen doordat de aandacht van de rechters gemakkelijker kan worden vastgehouden.^[28.] Ik besef uiteraard dat er pleidooien kunnen zijn die geen noemenswaardige kern bevatten en waarvan de lengte enkel lijkt te dienen om dat te verhullen. Een steekhoudend bezwaar tegen een beperking van de spreektijd levert dat echter niet op.
- 4.32.** Mijn conclusie is dat het middel faalt omdat het berust op de onjuiste opvatting dat het zonder instemming van de verdediging op voorhand beperken van de duur van het pleidooi als zodanig in strijd is met art. 6 EVRM en art. 311 lid 2 Sv.

Uitspraak

Hoge Raad:

2. Beoordeling van het eerste middel

- 2.1.** Het middel behelst de klacht dat het onderzoek ter terechtzitting aan nietigheid lijdt doordat het Hof de verdediging heeft beperkt in het voeren van het woord tot verdediging.
- 2.2.1.** Het proces-verbaal van de terechtzitting in hoger beroep van 26 september 2012 houdt, voor zover voor de beoordeling van het middel van belang, het volgende in:

“De voorzitter deelt mede dat de raadsman heeft aangegeven dat hij meer dan een dag nodig heeft voor pleidooi. Bij de rechtbank heeft de raadsman uitgebreid gepleit en veel bijlagen bij zijn pleitnota gevoegd. Daarvan heeft het hof ook kennisgenomen. In de tussenliggende periode zijn er vrijwel geen nieuwe stukken aan het dossier toegevoegd, behoudens de getuigenverklaringen bij de rechter-commissaris. Het hof is van oordeel dat drie uur voldoende tijd is om te pleiten in deze zaak. De voorzitter verwijst daarbij naar beslissingen van de Hoge

Raad (*LJN* BD2361) en het Gerechtshof Den Bosch (*LJN* BU6079).

De advocaat-generaal geeft desgevraagd te kennen ongeveer een uur nodig te hebben voor zijn requisitoir.

De voorzitter deelt mede dat in beginsel 3 oktober 2012 de inhoudelijke behandeling van de zaak zal worden voortgezet, waarbij ook gerekwireerd en gepleit zal worden, afhankelijk van de te nemen beslissingen op de nog voorliggende verzoeken van de raadsman.

Aanstaande woensdag zal in ieder geval het onderzoek worden hervat. De datum van de terechtzitting van 3 oktober 2012 is reeds aan verdachte en de raadsman aangezegd.

(...)

De voorzitter deelt mede dat, indien de raadsman een omvangrijke pleitnota voor de inhoudelijke behandeling heeft, hij deze eventueel op voorhand aan het hof kan toezenden.

De raadsman geeft te kennen dat hij zich daarover zal beraden en dat hij niet kan toezeggen of dat voor de terechtzitting van 3 oktober 2012 zal lukken.”

2.2.2. Het proces-verbaal van de terechtzitting in hoger beroep van 3 oktober 2012 houdt in:

“Mr De Bree geeft te kennen voor de onderbreking nogmaals het woord te willen voeren met het verzoek om meer pleittijd bij de inhoudelijke behandeling van de zaak.

De voorzitter verwijst naar zijn brief van 1 oktober 2012 aan mr Speijdel, inhoudende:

‘Waar het gaat om een herhaling van in eerste aanleg gevoerde verweren, kan volstaan worden met een aanduiding van het verweer waarop een uitdrukkelijke beslissing verlangd wordt en met verwijzing naar de pleitnota bij de rechtbank voor de motivering ervan (voortbouwend appel). Deze werkwijze is door de Hoge Raad goedgekeurd. Voor wat betreft niet eerder gevoerde verweren waarop uitdrukkelijk een beslissing wordt verlangd, geldt hetzelfde. Een korte presentatie ervan ter terechtzitting in hoger beroep is voldoende. Voor nadere motivering kan verwezen worden naar de reeds toegezonden (of nog over te leggen) pleitnota.’

De voorzitter deelt mede dat voor het hof inmiddels circa zes terechtzittingen hebben plaatsgevonden en dat door de verdediging is gesteld dat verdachte een einde wenst te maken aan deze zaak. Gelet op de materie en de relatief beperkte complexiteit van de zaak en het feit dat het een voortbouwend appel betreft, is naar het oordeel van het hof drie uur pleittijd voldoende.

Mr De Bree geeft te kennen dat hij zijn verzoek wenst toe te lichten en voert het woord overeenkomstig zijn pleitnota welke aan het hof is overgelegd en aan dit proces-verbaal is gehecht (bijlage 3).

(...)

Het Hof zal op 19 december 2012 te 9.00 uur het onderzoek hervatten. Op 19 december 2012 zal worden gerekwireerd en gepleit en zal de inhoudelijke behandeling van de zaak worden afgerond. De voorzitter zegt de verdachte en de raadsman aan om op genoemd tijdstip zonder nadere oproeping ter terechtzitting te verschijnen.

De voorzitter deelt mede dat, mocht om wat voor reden dan ook de behandeling op 19 december 2012 geen doorgang kunnen vinden, het geruime tijd zal duren voor de zaak in dezelfde combinatie behandeld kan worden.

De voorzitter deelt als beslissing van het hof mee dat het hof bij het eerder ingenomen standpunt blijft, met dien verstande dat mr Speijdel en mr De Bree samen in totaal drie uur hebben om te pleiten. Het betreft relatief eenvoudige feiten. De omvang van het dossier is wel groot maar dat komt mede doordat het dossier uit veel kopieën bestaat. Gelet op het voortbouwend appel en de jurisprudentie hoeven in hoger beroep geen stukken te worden voorgedragen die in eerste aanleg aan de orde zijn geweest. Als één van de raadslieden de punten/verweren in eerste aanleg noemt die in hoger beroep worden gehandhaafd is dat voldoende. Ten aanzien van nieuwe verweren kan kort worden aangeduid waarop deze zien. De voorzitter geeft de raadslieden in overweging om de pleitnota op voorhand aan het hof te doen toekomen.”

2.2.3. Het proces-verbaal van de terechtzitting in hoger beroep van 6 februari 2013 houdt in:

“Dit alles afwegende wijst het hof het aanhoudingsverzoek toe met dien verstande dat het

onderzoek nog éénmaal zal worden geschorst teneinde de verdachte in de gelegenheid te stellen ook zelf de verdediging te voeren. Het hof zal daartoe de zaak aanhouden tot 22 mei 2013 te 9.00 uur. Langer uitstel van de zaak is niet meer verantwoord, gelet op de andere in het geding zijnde belangen. De ochtend zal benut worden voor de verdere behandeling van de feiten, hetgeen gelet op de omvang van de zaak voldoende tijd is. In de middag zal er één uur voor het requisitoir en drie uur voor het pleidooi zijn. Het verdient aanbeveling om voorafgaand aan de zitting de pleitnota aan het hof te doen toekomen, indien de toegemeten tijd anders niet toereikend zal zijn. Het hof is bekend met de inhoud van de pleitnota met bijlagen in eerste aanleg.”

2.2.4. De bestreden uitspraak houdt het volgende in:

“Met betrekking tot het beperken van de duur van het pleidooi overweegt het hof het volgende. Op de terechtzitting van 26 september 2012 heeft de voorzitter (op grond van artikel 272, eerste lid, Sv) beslist dat de verdediging drie uur de tijd kreeg om te pleiten. Het hof acht die gegeven tijd voor pleidooi in de onderhavige zaak redelijk. Het houdt daarbij rekening met de volgende omstandigheden:

- op eerdere zittingen in hoger beroep heeft de verdediging al ampel (vele uren lang) het woord gevoerd over inhoudelijke en procedurele aangelegenheden;
- het stelsel van het voortbouwend appel gaat ervan uit dat de procedure in hoger beroep beperkter van opzet is dan de procedure in eerste aanleg;
- de beperking van de spreektijd is ruim te voren aan de verdediging kenbaar gemaakt;
- in het dossier bevindt zich een zeer uitgebreide pleitnota die in eerste aanleg is voorgedragen en waarvan het hof kennis heeft genomen. Verweren die in die pleitnota zijn opgenomen kunnen in hoger beroep uitdrukkelijk worden herhaald, zonder dat is vereist de hele pleitnota nogmaals voor te dragen. Het hof heeft de verdediging daarop gewezen;
- in hoger beroep is de verdediging in de gelegenheid gesteld om vóór de terechtzitting van 22 mei 2013 haar pleitnota aan het hof toe te sturen. De verdediging heeft van die mogelijkheid ook gebruik gemaakt doordat beide raadslieden een groot gedeelte van hun pleitnota's vooraf hebben toegestuurd aan het hof. Ter terechtzitting kon in belangrijke mate worden volstaan met een korte samenvatting van die delen van de pleitnota's.

Gelet op bovengenoemde omstandigheden is het hof van oordeel dat de verdediging redelijkerwijze alle ruimte heeft gehad om naar voren te brengen hetgeen zij meende ter verdediging van de belangen van verdachte naar voren te moeten brengen en dat verdachte aldus door de beperking van de spreektijd voor pleidooi niet in zijn belangen is geschaad. Daarbij wijst het hof er ook op dat een aantal door mr. Speijdel genoemde beperkingen waarover hij zich had willen uitlaten maar niet heeft kunnen uitlaten wegens de gestelde begrenzingsen in tijd, wel degelijk door mr. De Bree naar voren zijn gebracht.”

2.3. De raadsman van de verdachte die overeenkomstig art. 311, tweede lid, Sv in verbinding met art. 331, eerste lid, Sv het woord voert, heeft in beginsel het recht daarbij aan te voeren wat hem in het belang van de verdediging dienstig voorkomt. Deze regel is van zo grote betekenis dat niet-nakoming daarvan in het algemeen leidt tot nietigheid van het onderzoek ter terechtzitting. (Vgl. HR 23 maart 1993, ECLI:NL:HR:1993:ZC9251, NJ 1993/696.) Anders dan in het middel wordt betoogd, betekent dit niet dat de raadsman het recht heeft gedurende onbeperkte tijd het woord ter verdediging te voeren. Voor zover aan het middel ten grondslag ligt de opvatting dat het beperken van de voor het houden van pleidooi beschikbare tijd in strijd is met het ‘recht op het voeren van pleidooi, zoals geregeld in art. 311 Sv’, onderscheidenlijk de opvatting dat zo een beperking steeds in strijd is met het recht op een eerlijk proces als bedoeld in art. 6, derde lid onder c, EVRM, faalt het middel omdat deze opvattingen — in hun algemeenheid — onjuist zijn. Een begrenzing van de voor het houden van pleidooi beschikbare tijd brengt immers niet zonder meer mee dat de raadsman de hem krachtens art. 311, tweede lid, Sv en art. 6, derde lid onder c, EVRM toekomende verdedigingsrechten niet voldoende heeft kunnen uitoefenen.

2.4. Het Hof heeft geoordeeld dat de raadslieden redelijkerwijze alle ruimte hebben gehad om al hetgeen naar voren te brengen dat zij meenden ter verdediging van de belangen van verdachte naar voren te moeten brengen en dat de verdachte aldus door de beperking van de spreektijd voor pleidooi niet in zijn

belangen is geschaad. Gelet op hetgeen hiervoor onder 2.3 is overwogen, heeft het Hof door aldus te oordelen het recht van de verdediging op het houden van pleidooi niet geschonden. Daarbij heeft de Hoge Raad in het bijzonder in aanmerking genomen dat volgens de vaststellingen van het Hof de verdediging op de verschillende terechtzittingen in hoger beroep ampeel het woord heeft gevoerd over inhoudelijke en procedurele aangelegenheden alsmede dat de beperking van de spreektijd tevoren aan de verdediging is kenbaar gemaakt. Ook in zoverre faalt het middel.

- 2.5.** Naar aanleiding van 's Hofs overwegingen met betrekking tot het herhalen van de inhoud van de pleitnota in eerste aanleg en het op voorhand toesturen van de pleitnota in hoger beroep, merkt de Hoge Raad het volgende op.

Uitgangspunt in strafzaken is dat de rechter dient te beraadslagen en te beslissen naar aanleiding van het onderzoek ter terechtzitting. Dat brengt mee dat verweren en uitdrukkelijk onderbouwde standpunten ter terechtzitting dienen te worden voorgedragen. Geen rechtsregel verplicht de rechter dan ook te beslissen op verweren of uitdrukkelijk onderbouwde standpunten die aldaar niet uitdrukkelijk zijn voorgedragen.

Dat neemt niet weg dat de verdediging het initiatief kan nemen om het voordragen van verweren en onderbouwde standpunten ter terechtzitting te bekorten door middel van een duidelijke verwijzing naar de inhoud van de stukken van het geding, zoals de pleitnota die in eerste aanleg is voorgedragen, de pleitnota die door een raadsman van een tegelijkertijd terechtstaande medeverdachte is voorgedragen (en ook in het dossier van de verdachte is gevoegd) alsook een pleitnota die op voorhand aan de rechter en de andere procespartijen is toegezonden. Voorop dient evenwel te staan dat ter terechtzitting met voldoende duidelijkheid wordt aangegeven welke verweren worden gevoerd en welke onderbouwde standpunten worden ingenomen. (Vgl. HR 22 februari 2011, ECLI:NL:HR:2011:BM6159, *NJ* 2011/356 met betrekking tot de schriftelijke voorbereiding in een ontnemingszaak.) Het is de rechter die daarop dient toe te zien en die daarom zal moeten instemmen met vorenbedoelde bekorting van het pleidooi, waarvan moet blijken uit het proces-verbaal van de terechtzitting.

(...)

4. Beslissing

De Hoge Raad verwerpt het beroep.

Noot

Auteur: N. Rozemond

1. De raadslieden van de verdachte kregen in deze zaak van de voorzitter drie uur de tijd om te pleiten. De voorzitter gebruikte daarbij zijn bevoegdheid om op grond van art. 272 lid 1 Sv bevelen te geven. In het arrest van het Hof Arnhem-Leeuwarden worden de argumenten voor deze beslissing van de voorzitter nader uiteengezet in een reactie op een verweer hierover van de verdediging. De belangrijkste argumenten zijn dat de verdediging bij het hof al eerder uitgebreid het woord heeft gevoerd over inhoudelijke en procedurele kwesties, dat het hof kennis heeft genomen van de uitgebreide pleitnota die bij de rechtbank is voorgedragen en dat de verdediging van tevoren een groot gedeelte van haar pleitnota aan het hof heeft toegestuurd nadat zij daartoe in de gelegenheid was gesteld in verband met de beperking van de spreektijd. Het hof geeft daarbij aan dat verweren uit de verschillende pleitnota's uitdrukkelijk kunnen worden herhaald of samengevat zonder dat is vereist dat de hele pleitnota wordt voorgedragen. Het hof komt daarom tot het oordeel dat de raadslieden redelijkerwijze alle ruimte hebben gehad om naar voren te brengen wat zij ter verdediging van de belangen van de verdachte naar voren wilden brengen en dat de verdachte door de beperking niet in zijn belangen is geschaad.

Met dit oordeel heeft het hof volgens de Hoge Raad het recht van de verdediging op het houden van pleidooi niet geschonden, waarbij de Hoge Raad in het bijzonder in aanmerking neemt dat de verdediging al eerder

uitgebreid het woord heeft kunnen voeren bij het hof en dat de beperking van de spreektijd van tevoren is aangekondigd (overweging 2.4). In overweging 2.3 stelt de Hoge Raad dat de raadsman van de verdachte op grond van art. 311 lid 2 en art. 331 lid 1 Sv in beginsel het recht heeft om aan te voeren wat hem in het belang van de verdediging dienstig voorkomt. Niet-nakoming van deze regel leidt in het algemeen tot nietigheid van het onderzoek ter terechtzitting. Dat betekent echter niet dat de raadsman het recht heeft om gedurende onbeperkte tijd het woord te voeren. Een beperking van de spreektijd is volgens de Hoge Raad niet zonder meer in strijd met art. 311 Sv of art. 6 EVRM.

2. Uit het pleidooi van de raadsman bij het hof, aangehaald in punt 4.7 van de conclusie van A-G Knigge, blijkt dat het belang van de verdediging in dit geval bestond uit het voordragen van uitdrukkelijk onderbouwde standpunten. De raadsman stelt dat hij er door de beperking van zijn spreektijd van wordt weerhouden om een aantal specifiek genoemde verweren als uitdrukkelijk onderbouwde standpunten voor te dragen op de zitting. Uit het aangehaalde deel van het pleidooi kan niet worden afgeleid of deze standpunten in de verschillende pleitnota's zijn aangevoerd en onderbouwd.

Het hof overweegt in zijn arrest dat de tweede raadsman 'een aantal' in het pleidooi genoemde 'beperkingen' wel 'naar voren heeft gebracht', maar het hof geeft niet aan welke standpunten door deze tweede raadsman zijn voorgedragen. Het hof heeft in zijn arrest ook niet alle in het pleidooi genoemde standpunten gemotiveerd verworpen (zie Hof Arnhem-Leeuwarden 3 juli 2013, ECLI:NL:GHARL:2013:4671). Dat zou op grond van art. 359 lid 2 Sv wel vereist zijn wanneer deze standpunten moeten worden opgevat als uitdrukkelijk onderbouwde standpunten. Het is echter de vraag of het hof dat in dit geval had moeten doen. De raadsman duidt deze standpunten en verweren immers niet aan als uitdrukkelijk voorgedragen standpunten. Het zijn volgens de raadsman juist geen uitdrukkelijk onderbouwde standpunten omdat hij ze niet op de zitting heeft kunnen voordragen.

Wellicht is deze aanduiding door de raadsman niet zonder meer doorslaggevend voor de vraag of het hof gemotiveerd op deze standpunten had moeten reageren: wanneer een standpunt in een pleitnota wordt uitgewerkt en met argumenten wordt onderbouwd en van een duidelijke conclusie wordt voorzien (en het hof om die reden de raadsman in zijn spreektijd op de zitting beperkt), moet het standpunt worden beschouwd als een standpunt in de zin van art. 359 lid 2 Sv en moet de rechter zijn beslissing motiveren wanneer hij van dat standpunt afwijkt. Dat is het geval wanneer het proces-verbaal van de zitting vermeldt dat de raadsman heeft gepleit overeenkomstig de overgelegde pleitnota, ook al zou dat in feite niet het geval zijn (punt 4.29 van de conclusie van A-G Knigge). In dit geval vermeldt het proces-verbaal van de zitting van 22 mei 2013 dat de raadslieden het woord hebben gevoerd overeenkomstig hun pleitnota's die aan het hof zijn overgelegd en aan het proces-verbaal zijn gehecht (punt 4.6 van de conclusie van Knigge). De beperking in spreektijd heeft in dit geval dus niet geleid tot een beperking in het voordragen en onderbouwen van standpunten uit deze pleitnota's. Een formeel vereiste is echter wel dat de raadsman op de zitting een bepaald standpunt voordraagt (HR 8 november 2005, *NJ* 2006/82, m.nt. Reijntjes, HR 26 april 2011, *NJ* 2012/473, m.nt. Borgers). Het paradoxale gevolg van het pleidooi van de raadsman op de zitting bij het hof is dat daaruit niet kan worden afgeleid of de in het pleidooi genoemde standpunten zijn voorgedragen of juist niet (vgl. Hof Amsterdam 15 mei 2013, ECLI:NL:GHAMS:2013:5231: de raadsvrouw weigert de kernpunten van een verweer uit haar pleitnota voor te dragen, zodat het hof niet op dat verweer hoeft te reageren). Uit het pleidooi kan evenmin worden afgeleid of deze standpunten in de overgelegde pleitnota worden uiteengezet en onderbouwd. In cassatie wordt ook niet geklaagd over het feit dat het hof niet gemotiveerd zou hebben gereageerd op alle uitdrukkelijk onderbouwde standpunten uit de pleitnota van de betreffende zitting. In cassatie wordt evenmin aangevoerd dat de belangen van de verdachte zijn geschaad doordat de raadsman de in het pleidooi aangeduide standpunten niet heeft kunnen voordragen door de beperking van de spreektijd. Het cassatiemiddel bevat slechts de klacht dat de beperking in spreektijd op zich een schending van het recht van de verdediging is om pleidooi te voeren (zie hierover punt 4.10 van de conclusie van A-G Knigge). Dat is volgens de Hoge Raad niet zonder meer het geval.

3. De redenering uit het pleidooi van de raadsman bij het hof komt erop neer dat een standpunt niet alleen uitdrukkelijk op de zitting moet worden voorgedragen, maar ook dat de onderbouwing daarvan uitdrukkelijk op de zitting moet plaatsvinden in de zin dat de argumenten voor het standpunt en de conclusie ervan mondeling moeten worden aangevoerd. Het lijkt erop alsof de raadslieden op zich wel wilden meewerken aan het bekorten van hun pleidooi, maar dat zij een dergelijke bekorting niet voor mogelijk hielden in het licht van het vereiste uit de jurisprudentie dat een standpunt op de zitting moet worden voorgedragen.

In overweging 2.5 maakt de Hoge Raad hierover een aanvullende opmerking die verheldering verschaft voor de wijze waarop de verdediging kan worden gevoerd. De Hoge Raad formuleert als uitgangspunt dat de rechter dient te beraadslagen en te beslissen naar aanleiding van het onderzoek ter terechtzitting. Dat brengt met zich mee dat verweren en uitdrukkelijk onderbouwde standpunten op de zitting dienen te worden voorgedragen. De rechter hoeft niet te reageren op verweren en standpunten die niet uitdrukkelijk op de zitting zijn voorgedragen. Dat neemt echter niet weg dat de verdediging de voordracht op de zitting kan bekorten door een verwijzing naar een pleitnota die in eerste aanleg is voorgedragen of een pleitnota van een andere raadsman of een pleitnota die van tevoren aan de rechter en andere procespartijen is toegezonden. De verdediging kan hiertoe het initiatief nemen, aldus de Hoge Raad, maar daarbij dient wel voorop te staan dat op de zitting met voldoende duidelijkheid wordt aangegeven welke verweren worden gevoerd en welke onderbouwde standpunten worden ingenomen. Hierop moet de rechter toezien en hij moet er ook mee instemmen en van die instemming moet blijken uit het proces-verbaal van de zitting.

Uit de aanvullende opmerking van de Hoge Raad kan worden afgeleid dat de opvatting uit het pleidooi van de raadsman bij het hof gedeeltelijk juist is: de raadsman moet een standpunt uitdrukkelijk op de zitting voordragen wanneer hij wil dat de rechter in zijn vonnis of arrest op dat standpunt reageert. Wanneer de verdediging daartoe niet de gelegenheid zou krijgen vanwege een beperking van de spreektijd, zou de verdachte daardoor in zijn belangen zijn geschaad en zou het recht op het voeren van pleidooi zijn geschonden. Het is echter mogelijk om een standpunt op de zitting voor te dragen en vervolgens met instemming van de rechter naar de van tevoren toegezonden pleitnota (of eerdere pleitnota's) te verwijzen voor de onderbouwing ervan. Het standpunt van de raadsman bij het hof is dus onjuist voor zover hij meent dat hij ook de onderbouwing van het standpunt uit een pleitnota volledig op de zitting moet voordragen.

In dit geval werd de mogelijkheid van de verdediging om standpunten op de zitting voor te dragen op zich niet beperkt. De beperking door de voorzitter was een beperking in de tijd, maar daardoor werd de verdediging er niet van weerhouden om op de zitting standpunten voor te dragen en naar pleitnota's te verwijzen ter onderbouwing van deze standpunten. Deze werkwijze werd van tevoren goedgekeurd door het hof (zie de brief van de voorzitter, aangehaald in het proces-verbaal van de zitting van 3 oktober 2012 en weergegeven in punt 4.4 van de conclusie van Knigge). Ook het mondelinge voordragen en onderbouwen van standpunten is in dit geval niet beperkt (het hof wijst in zijn arrest op het feit dat de tweede raadsman een aantal standpunten naar voren heeft gebracht die volgens de eerste raadsman niet konden worden voorgedragen). Daaruit zou kunnen worden afgeleid dat de belangen van de verdachte in dit geval niet zijn geschaad door de beperking van de spreektijd.

4. In punt 4.12-4.18 van zijn conclusie gaat A-G Knigge in op de verhouding tussen art. 272 en art. 311 Sv. Uit eerdere rechtspraak (HR 2 maart 2010, *NJ* 2010/303 en HR 15 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:91) kan worden afgeleid dat in cassatie niet kan worden geklaagd over een beslissing van een voorzitter op grond van art. 272 Sv. Het is echter wel mogelijk om bij de Hoge Raad over schending van art. 311 Sv te klagen. Het arrest van de Hoge Raad bevestigt het standpunt van Knigge op dit punt (zie ook HR 12 mei 2015, *NJ* 2015/298). De Hoge Raad legt de bewijslast voor deze schending niet zonder meer bij de verdediging (zoals Knigge in punt 4.16 van zijn conclusie betoogt), maar neemt in het bijzonder in aanmerking dat de raadsman blijkens de vaststellingen van het hof alle ruimte heeft gehad om naar voren te brengen wat noodzakelijk was ter verdediging van de verdachte (overweging 2.4).

Het moet dus wel duidelijk zijn dat de raadsman en de verdachte de gelegenheid hebben gehad om het woord te voeren overeenkomstig art. 311 Sv (vgl. overweging 2.5 in *NJ* 2015/298). Wanneer de spreektijd van de verdediging wordt beperkt zonder dat vaststaat dat die beperking noodzakelijk is om nodeloze herhaling te voorkomen, wordt art. 311 Sv geschonden (zie HR 29 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI4663: uit de pleitnota van de raadvrouw bleek dat zij in aanvulling op een eerder pleidooi bij het hof bepaalde feiten wilde bespreken, wat door de beperking van haar pleidooi niet mogelijk was). De verdediging moet in cassatie waarschijnlijk wel kunnen aangeven op welke wijze de verdachte door de beperking van de spreektijd in zijn belangen is geschaad. In dit geval zou het geschade belang kunnen bestaan uit de onmogelijkheid om bepaalde kwesties te bespreken (zoals in de zaak uit het arrest van 29 september 2009) of standpunten in te nemen, maar daarover is in dit geval in cassatie niet geklaagd en die onmogelijkheid blijkt ook niet uit de feitelijke gang van zaken bij het hof.

Voetnoten

Voetnoten

- [1.] Zie HR 31 mei 2013, ECLI:NL:HR:2013:CA1610.
- [2.] Zie voor een overzicht van het procesverloop in hoger beroep tot dan toe het proces-verbaal van de zitting van 6 februari 2013 met daarin de beoordeling door het Hof van een door de verdediging gedaan aanhoudingsverzoek.
- [3.] Zie p. 9-11 van het proces-verbaal van de zitting van 3 oktober 2012.
- [4.] Het onderzoek wordt onderbroken tot de zitting van 3 juli 2013, op welke zitting het onderzoek wordt gesloten en waarop meteen uitspraak wordt gedaan. Daaruit volgt dat het Hof in strijd met bepaalde in de artt. 422, 348 en 350 Sv heeft beraadslaagd en beslist voordat het onderzoek ter zitting was gesloten. De middelen klagen daarover niet.
- [5.] In het dossier trof ik een kopie van handgeschreven aantekeningen van mr. De Bree aan met daarop een 'geeltje' waarop staat 'bijlage 5'. De handgeschreven aantekeningen — één A-4tje lang — zijn gedateerd op 22 mei 2013 en hebben betrekking op feit 3. Ik ga er vanuit dat in het proces-verbaal van de zitting met 'bijlage V' deze aantekeningen worden bedoeld.
- [6.] Mr. Speijdel spreekt zelf van een 'bouwsteen in het niet-ontvankelijkheidsverweer' (zie p. 45 van de pleitnotities van mr. Speijdel zoals die (als bijlage III) aan het proces-verbaal van de zitting van 22 mei 2013 zijn gehecht).
- [7.] Zie onderdeel F van het niet-ontvankelijkheidsverweer.
- [8.] De correspondentie tussen de voorzitter van de strafkamer van het Hof en de raadslieden — gedateerd respectievelijk 28 september 2012, 1 oktober 2012 en 3 oktober 2012 — over de beperking van de pleittijd behoort ook tot het aan de Hoge Raad op de voet van art. 434 Sv toegezonden dossier.
- [9.] Zie p. 39 tot en met 45 van de pleitnotities van mr. Speijdel zoals die zijn gehecht aan het proces-verbaal van de zitting van 22 mei 2013.
- [10.] Vgl. HR 23 maart 1993, *LJNZC9251*, *NJ* 1993/696 en HR 29 september 2009, ECLI:NL:HR:2009:BI4663.
- [11.] HR 2 maart 2010, ECLI:NL:HR:2010:BJ9897
- [12.] HR 23 maart 1982, *NJ* 1982/627, dat betrekking had op het laatste woord van de verdachte (art. 311 lid 4 Sv), maar verschil zal dat niet maken. In dit arrest overwoog de Hoge Raad dat een redelijke uitleg van dit artikellid meebrengt dat de verdachte daaraan niet het recht kan ontnemen 'om gedurende onbepaalde tijd' te spreken (rov. 8).
- [13.] Zie de jurisprudentie genoemd in voetnoot 10.
- [14.] Corstens-Borgers, 8ste druk, p. 712.
- [15.] De verklaring is vermoedelijk dat de cassatieakte bepalend is voor de vraag waartegen het beroep zich richt. De cassatieakte vermeldt doorgaans dat het zich richt tegen de einduitspraak en tegen eventuele tussenuitspraken van het hof. Aangezien de voorzittersbeslissing geen tussenarrest van het hof is, richt het beroep zich daar doorgaans niet tegen, zodat voor een partiële niet-ontvankelijkheid geen plaats is. Dat is alleen anders indien de cassatieakte expliciet vermeldt dat het beroep zich (ook) tegen de beslissing van de voorzitter richt.
- [16.] Vgl. Minkenhof-Reijntjes, 11e druk, p. 358.
- [17.] HR 1 juli 2014, ECLI:NL:HR:2014:1496, *NJ* 2014/441, m.nt. Borgers.
- [18.] Kortheidshalve verwijs ik hier naar de punten 4.12 en 4.13 van de conclusie die ik op 6 januari 2015 nam in de zaak met nummer 13/05734. In deze zaak doet de Hoge Raad heden uitspraak: HR 3 maart 2015, ECLI:NL:HR:2015:474.
- [19.] Rb. 's-Gravenhage 3 oktober 2011, ECLI:NL:RBSGR:2011:BV0306.
- [20.] Hof 's-Hertogenbosch 28 oktober 2011, ECLI:NL:GHSHE:2011:BU6079.
- [21.] Zie o.m. Taru Spronken, *Verdediging*, diss. 2001, p. 255; P.H.P.H.M.C. van Kempen, in Melai-Groenhuijsen, aant. 5.3 op art. 311; Corstens-Borgers, 8ste druk, p. 712. Ik merk op dat in deze laatste druk in een voetnoot wordt verwezen naar het na te noemen artikel van Kraniotis. Of dat betekent dat met diens standpunt wordt

ingestemd, is de vraag, maar een krachtige afwijzing daarvan levert het in elk geval niet op.

- [22.] Ik ontleen dit aan het artikel van C.J. van der Wilt, De mammon in de rechtszaal, in *Trema* 2011, p. 123. De auteur verwijst in voetnoot 12 naar: Projectteam Deloitte, *'Samen sterk'. Eindrapportage onderzoek gerechtshoven. Opbrengstverhogende en kostenverlagende maatregelen ter verbetering van de financiële positie van de gerechtshoven*, 25 november 2010.
- [23.] Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- [24.] Zie HR 12 februari 2002, ECLI:NL:HR:2002:AD7780. en HR 7 mei 2002, ECLI:NL:HR:2002:AD8914
- [25.] Van die instemming behoeft daarbij niet expliciet te blijken. Voor de Hoge Raad is het proces-verbaal van de terechtzitting nu eenmaal de enige kenbron. Als dat vermeldt dat is gepleit overeenkomstig de overgelegde pleitnota, moet het er in cassatie voor gehouden worden dat die pleitnota geheel is voorgedragen.
- [26.] Of met instemming van de raadsman met het enkel overleggen van de pleitnota kan worden volstaan, is een vraag die hier onbesproken kan blijven. Wel kan worden opgemerkt dat over een dergelijke handelwijze in de regel niet in cassatie kan worden geklaagd, omdat het ervoor gehouden zal moeten worden dat de pleitnota is voorgedragen (zie de vorige noot).
- [27.] Het tijdschema mag voorts niet zo krap zijn dat de raadsman geen gelegenheid heeft om zijn — van tevoren opgestelde — pleitnota aan te vullen of aan te passen naar aanleiding van hetgeen op de zitting is voorgevallen. Het kan daarbij ook om details gaan.
- [28.] Daarbij kan het raadzaam zijn de volledige pleitnota reeds van te voren aan de rechter en het OM te doen toekomen, zodat voor alle partijen duidelijk is welke onderdelen van de pleitnota niet volledig worden voorgedragen. Daardoor is ook verzekerd dat de rechters kennis hebben genomen van de gehele pleitnota als — direct na de zitting — wordt geraadkamerd.